

in Situ

Archaeologica

2009–2010

in Situ

Archaeologica

2009–2010

in Situ

Archaeologica
© Göteborgs universitet 2010
ISSN 2000-4044

www.insituarchaeologica.com

Artiklar i in Situ granskas av minst två referenter ur redaktionskommittén

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Bohusläns museum
Box 403
451 19 Uddevalla

Redaktör
Håkan Petersson

Assisterande redaktör
Tom Carlsson, tema BO-08
Tony Axelsson, diskussionsavsnitt

Layout och teknisk redaktör
Lisa K Larsson

Redaktionskommitté för 2010

Magnus Artursson, *RAÄ UV Syd*, Tony Axelsson *Västergötlands museum*, Anders Håkansson *Kulturmiljö Halland*, Leif Häggström *Kulturmiljö Halland*, Håkan Karlsson *Göteborgs universitet*, Oscar Ortman *Bohusläns museum*, Per Persson *Kulturhistorisk museum*, Håkan Petersson *Bohusläns museum*, Christina Rosén *RAÄ UV Väst*, Karl-Göran Sjögren *Göteborgs universitet*, Eva Schaller Åhrberg *Kulturhistorisk museum*, Niklas Ytterberg *Bohusläns museum*

Grafisk form
Gabriella Kalmar

Engelsk språkgranskning
Judith Crawford

Distribution
www.arkeologibocker.se

Finansiärer
Bohusläns museum, Göteborgs universitet, Kulturmiljö Halland, Riksantikvarieämbetet UV Väst, Värmlands museum, Västergötlands museum

Tryck
Bording AB, Borås 2011

Innehåll

What time is it? Magnus Svensson (†)	7
Agrar bebyggelse i Bohuslän och Halland under 1000-1200-talet Jörgen Streiffert	27
Ett nyfunnet 1600-tals krukmakeri i Öregund Joakim Kjellberg	45
Stjärneberg Linus Hagberg	57
Gröna yxor och vita spån Patrik Gustafsson och Mikael Nordin	71
Neolitisk avfallshantering och samhällsförändring Fredrik Larsson	83
Dieter och identiteter Elin Fornander	93
Keramik och långhus Fredrik Molin och Johan Stenvall	105
Bostäder och boplotsorganisation under stenålder Niclas Björck	117
Stenåldersarkeologi Gunlög Graner, Åsa M Larsson & Stig Welinder	133
Att gräva nuet Håkan Petersson	145
Diskussion	159

Agrar bebyggelse

i Bohuslän och Halland under 1000-1200-talet - en jämförelse

Jörgen Streiffert

This article focuses on the early Medieval provincial settlement in Bohuslän and Halland; two neighbouring counties on the Swedish West Coast. There are a number of finds dated to the early Medieval Period in both Bohuslän and Halland, but the settlement remains are much fewer than those registered as prehistoric. Also, the remains are often not so clear and distinct. However, the material is large enough to make certain general comparisons and conclusions of how the buildings were planned. The impression is that each farmstead was individually built according to a building tradition, which could be distinguished from other contemporary farms in the vicinity.

Förutsättningar

Daterade hus från senare delen av yngre järnåldern och de följande århundradena in i medeltid är i Västsverige sällsynta och vår kunskap är begränsad i frågor rörande denna tids boende. Allt fler hus från tidsperioden börjar dock uppmärksammas. En grundläggande orsak är förstås de många olika typer av omfattande markexploateringar som bedrivits i Västsverige. Dessa har framförallt fått som konsekvens en markant ökad kunskapsstillväxt kring de förhistoriska boplatserna, iakttagelser som avspeglas i rapporter, artiklar, böcker och avhandlingar. Dessvärre är lämningar från 1000-1200-talet synnerligen begränsade. Det ringa materialet till trots kan ändå vissa spridda iakttagelser

göras från återstoder av den yngre järnålderns eller medeltidens byggelse. Denna artikel har fokus på husgrunder som kan betraktas som tolkningsbara, och på vad vi utifrån dem kan dra för slutsatser om den tidigmedeltida landsortsbebyggelsen i Bohuslän och i Halland, två närliggande landskap på den svenska västkusten.

Arbetet har successivt vuxit fram från de funderingar jag haft om en boplatslämning i Bohuslän, Skee 1628 (Streiffert 2008), och en i Halland, Varberg 100 (Streiffert 2007). Båda platserna har jag varit med om att undersöka, vilket har gett anledning till många funderingar kring bebyggelsen och dess utformning. Invid de hus, som registrerades på boplatserna, fanns

på båda platserna en härd med en tidsbestämning som går in i det medeltida skedet. Vid Skee 1628 daterades denna till 1050-1210 AD och vid Varberg 100 fanns en åldersbestämning till 985-1025 AD. Tyvärr saknas exakta husdateringar, exempelvis från en bränd stolpe eller någon annan huskonstruktion, men de närliggande härdarnas dateringar, husens begränsade storlek och hur de placerats gör att de inte antas höra till ett förhistoriskt skede utan snarare kan dateras i överensstämmelse med de medeltida dateringarna.

Dateringar av tidigmedeltida gårdsstrukturer är överhuvudtaget svåra att göra. Många gånger saknas fynd och annat daterbart material. Hur omfattande rummen varit är också ofta oklart. Likaså vad som har varit boningsrum och ekonomirum. Definitionen, och lokaliseringen om vad som kan betraktas vara boningsrum eller ej, kan således vara svårtolkat. Från såväl Bohuslän som Halland finns dock flera dateringar från perioden, även om bebyggelse lämningarna är betydligt färre till antalet än de, som registrerats från förhistorisk tid. Lämningarna är ofta inte heller lika klara och tydliga. Materialet är emellertid tillräckligt omfattande för att vissa jämförelser och antaganden kan göras om hur människorna planerade sina byggnader och var de placerades. I denna undersökning har jag valt att endast se till rummens skilda storlekar och utifrån ett vanligtvis dessvärre magert fynd- och anläggningsmaterial, som exempelvis härdar, göra en jämförande tolkning mellan de olika rummens omfattning, inom såväl en byggnad, som mellan olika byggnader. Vad som emellertid försvårat undersökningen är att ytterst få tolkningsbara och daterade hus kunnat lokaliseras. Jag kan följaktligen inte ange några säkra resultat utan endast se till de tendenser som går att urskilja. Dessa iakttagelser har i viss grad kompletterats med historiska och etnologiska jämförelser.

För att få en uppfattning om var de daterade huslämningarna och gårdsmiljöerna registrerats, har jag i denna artikel gjort en sammanställning över de daterade och tolkningsbara huslämningar som finns (se bilagan i slutet av artikeln). Städernas bebyggelse redovisas inte, utan endast de som framkommit på landsbygden. Mitt intresse har företrädesvis koncentrerats till husen, rumsindelningarna och hur de utvecklas över tid.

Jag har här alltså för avsikt att belysa de kända daterade medeltida huslämningar, som finns i Bohuslän och i Halland. Huvudsakligen studeras perioden

1000-1200 AD. En viktig fråga i sammanhanget är varför husen ändras från stora långhus till små enkelhus och parstugor, en förändring som sker i slutet av 1000-talet. Andra angelägna frågor är de medeltida husens ombildningar över tid, rummens storlek med betoning på boningshusets köksdel, husens längd och fragmenteringsgrad. Därutöver försöker jag se om det går att se skillnader mellan de bohuslänska och de halländska byggnaderna.

Källkritiska problem

– hus som inte syns eller inte finns

Detta arbete bygger på en studie av både litteratur, arkivmaterial och arkeologiska rapporter. Det jag har eftersökt är ¹⁴C-daterade huslämningar och de tidsbestämda gårdsstrukturer, som kunnat konstateras. Även gårdsstrukturer, som inte har en tydlig datering, men som genom fyndsammanhang och dateringar från närliggande anläggningar gör att man kan förmoda att de hör från tidsskedet 1000-1200 AD, har tagits med. De direktdaterade husen, synnerligen begränsade i antal, har gjort det nödvändigt att också se till dessa lämningar. Det innebär att de husrester som registrerats, inom bland annat Skee 1628 i Bohuslän och de från Varberg 100, också kan studeras och fogas in i en allmän studie. Till detta läggs en tidigare jämförelse jag har gjort med de förhistoriska husens olika rumsstorlek (Streffert 2005).

Ser man till det samlade arkeologiska materialet i sin helhet, syns de tidigmedeltida huslämningarna närmast som en raritet i jämförelse med de förhistoriska. Anmärkningsvärt få har hittats, i alla fall sådana som kan dateras. Men varför har endast ett så begränsat antal påträffats? Ett svar kan vara att den rådande byggnadstekniken inte resulterat i lika tydliga spår, som många av de förhistoriska byggnaderna, med sina djupt grävda stolphål.

Även från den förhistoriska perioden saknas ibland spår från hus. Ändå är de relativt vanligt förekommande, men ofta i form av rester från huskroppar, där endast ett fåtal stolphål kunnat iakttas. Ser man till bebyggelseutvecklingen i stort, är det också så att vissa perioder inte efterlämnar lika många spår som andra. Exempelvis är äldre bronsålder och yngre järnålder svagt representerade. Orsaken kan vara både omflyttningar, regressioner, bebyggelsestrukturen och/eller

ekonomiska förhållanden. Det är dessutom helt rimligt att bebyggelsen inte utvecklats enligt en jämn linje, utan med både expansion och tillbakagångar. En jordbruks-ekonomi, med gödslade åkrar och stabil bebyggelse inom en begränsad lokal, ger heller inte lika mycket lämningar som en ekonomi där man flyttar ofta. Äldre lämningar förstörs också när nya byggnader uppförs på samma ställe. Vi har dessutom att räkna med både krig och farsoter. Som en jämförelse orsakade digerdöden på mitten av 1300-talet strukturella förändringar, ödeläggelse och förflyttning av bebyggelse (exempelvis Myrdal 1999).

Andra förklaringar till de fåtaliga medeltida huslämningarna kan säkert finnas. En sådan kan vara att man anammat ett annorlunda byggnadsförfarande, som inte resulterade i lika tydliga spår som den förhistoriska byggnadstekniken. Fynd av syllstenar och eventuella grundstenar från mindre byggnader med tidig datering, talar för att så ibland har varit fallet. I detta sammanhang kan man även nämna hur svårt det faktiskt är att finna spår från en nyligen riven modernare byggnad, särskilt om denna varit placerad på berg, då endast enstaka större syllstenar kan vittna om att byggnaden har funnits. Efterlämnade stenar kan senare också ha forslas bort för att användas till något annat och då finns egentligen inte några spår kvar alls. Högst sannolikt kan frånvaron av spår i det bergiga Bohuslän, och antagligen också norra Halland, förklaras med att endast en bråkdel av den tidigare bebyggelsen har kunnat lokaliseras.

En lika trolig orsak är att den tidigare byggnadstekniken fortsätter att användas långt in i medeltiden och att ett, så att säga, dolt medeltida husmaterial finns. Det kan faktiskt också vara så, att endast ett begränsat antal hus uppförs med den nya byggnadstekniken. En ytterligare orsak till att husen inte observeras kan också ha sin orsak i hhatt de inte framträder lika tydligt för att de är små, fragmenterade och oansenliga.

Den förhistoriska och medeltida bebyggelsen

Vad vet vi idag om den tidigmedeltida bebyggelsen i Halland och i Bohuslän? Ett mindre antal hus har uppmärksamats i båda landskapen, men vid en jämförelse finns det betydligt fler i Halland. Andra typer av lämningar, med betydligt fler indikationer från

tidsepoken, finns på ett flertal platser där. Främst är det olika typer av odlingsspår, som fossil åkermark och bandparceller, eller strukturer där exempelvis terrasskanter och odlingsrösen hör till de vanligaste (Connelid & Rosén 2005:34). Dessa visar att en övergripande tanke om en landskapsstrukturering tidigt har funnits och att odlingen bedrevs i mindre brukningsenheter. Här kan nämnas att införandet av bandparcelleringen under 1000-1100-talet innebar en genomgripande omstrukturering av landskapet. Viljan att organisera sin omgivning märks redan under stenåldern, i exempelvis speciellt avsatta gravmiljöer och uppstrukturerade boplatser, med skilda aktivitetsytor. Under brons- och järnåldern blir denna tendens allt tydligare och, från framför allt äldre järnålder, kan man tydligare se hur ytorna utanför husen använts. Gårdarna ger från denna tid ett allt mer reglerat intryck och de anläggningar som kan knytas till dem, som härdar, gropar och stolphål, ligger nära bebyggelsen. Under yngre romersk järnålder och folkvandringstid minskar antalet anläggningar drastiskt utanför husen. I stället kan man förmoda att många av de verksamheter, som tidigare sköttes utanför husen, istället flyttas in i dessa och som komplement till mangårdshuset blir det från och med nu, allt vanligare med en, eller två, närliggande ekonomibygnader (Streiffert 2001:133).

Bevarandet är i mångt och mycket avhängigt av hur omfattande senare tiders odling varit, men också var i terrängen husen har legat. Under förhistorien verkar flera ha legat i nära anslutning till berg, vilket omvittnas genom att många så att säga "halva hus" påträffats vid bergsklackar. Delar av huset, eller ibland till och med hela huset, har stått på berg. Ett sådant förfarande är allt annat än ovanligt och än i dag finns många hus placerade på berg i Bohuslän. Jordbruksmarken har helt enkelt skattats så högt att denna, i minsta möjliga mån, bebyggts (Streiffert 2005). Från en resa genom Orust år 1746 skriver dock Carl von Linné att:

Gårdar sågos åtskilliga på Orust med artiga lägenheter med sköna åkrar och ängar, som instängdes av kringliggande berg och höjder, varigenom de friades ifrån stark köld och blåst, samt behöllo längre de varma solens strålar.

(Linné 1965:180)

Linnés anteckning beskriver ett vindpinat landskap med odlingsytor i skyddade lägen mellan berg, en betraktelse som inte motsäger de iakttagelser som gjorts

gällande för många av de förhistoriska huslämningarna. Ser man till Halland finns liknande indikationer i bergsområdena i norr. Utanför dessa är dock landskapet flackt och innehåller betydligt större odlingsytor. Husen kom därför att uppföras i bördiga markområden, ett faktum som innebär att rester av hela hus och gårdslämningar, oftare iakttas i fullåkersbygder. Även de är emellertid anpassade efter landskapets topografi och återfinns närmast regelmässigt på avsatser och förhöjningar, många gånger vid impediment och i mer stenig terräng, strax invid den bästa jordbruksmarken.

Från stora till små hus

Från brons- och järnåldern och även från stenåldern finns rester av olika slag av långa boningshus. En gemensam nämnare, för flera av dem, är hur imposanta byggnaderna varit. Flera ger intryck av att ha varit synnerligen välbyggda. Åtskilliga ger också en föreställning av att ha haft många rum. Likaså ger fyndmaterialet, och dess spridning inom huset, en uppfattning om vad för slags verksamheter som bedrivits inom rummen.

De registrerade förhistoriska långhusen är ofta över 10 meter långa och ibland till och med över 40 meter. Även mindre byggnader har dock förekommit. Gemensamt för alla, med en något så när tydlig och tolkningsbar grundplan, är en indikation på en rumslig inre planorganisering med små och stora rum. En vanlig byggnadsform är den treskeppiga, vilken föregicks av den tvåskeppiga under sten- och bronsålder. Den sistnämnda typen förekommer ibland även parallellt med den treskeppiga under äldre järnålder. Faktum är att den varit så vedertagen och uppskattad att den än i dag används i vissa sammanhang. De största, och säkerligen både vackra och magnifika boningshusen, har genom sin utformning förmodligen tidigt fungerat som social markör för exempelvis en storman eller motsvarande. Under senare tider fyller de emellertid endast en praktisk uppgift för hushåll som prioriterar en sammanhängande, längre byggnad i stället för flera, fristående hus.

Registreringar av stora långhus blir dock allt färre ju längre fram in i medeltiden man kommer och den treskeppiga byggnadstekniken ersätts successivt med ett annat byggnadsförfarande (Wattman 1994, Viking & Fors 1995, Munkenberg 1996, Håkansson 2001). Den ofta använda byggnadstekniken med stolpbyggda hus efterlämnade tydliga spår djupt nere under markytan,

i motsats till senare byggnadssätt där husen många gånger byggdes direkt på markytan. Då kan exempelvis syllstenar ha flyttats eller tagits bort i samband med markarbeten. Det blir då inte särskilt mycket kvar av ett hus.

Exakt när benägenheten att använda en annan byggnadsteknik slår igenom är oklart, men runt 1200-talet framträder allt oftare sådana tecken. En konkret skillnad, som börjar synas redan vid medeltidens början, är att flera av husen ställts på stensyllar med stolpar på flata stenar (Rosén 2004). Metoden att placera stolpar på sten har också observerats bland de förhistoriska husen, men här finns stenarna företrädesvis i stolphålen och inte på markytan. Vad som också går att utläsa är att de inre takstolparna byts ut mot takbärande väggar, samtidigt som huset sätts på en stenfot eller en syllstock på ett stenfundament (Wattman 1994:2). Under den tidiga medeltiden ser man också en kombination av flera olika byggnadsstilar. De stora långhusen verkar inte längre ha samma tillämpning som markering för en högre samhällsklass och viljan, att samla många skilda verksamheter i en huslänga, är inte lika uttalad. Istället splittras verksamheterna upp på en samling mindre gårdshus där också mangårdshuset blir avsevärt mycket mindre och där varje hus haft sin specifika användning. Övergången till mindre och fler byggnader kan ha sin förklaring i att vissa verksamheter utvecklats och allt mer specialiserats. Likaså har nya verksamheter, och inte minst tidens allmänna byggnadsstil, satt sin prägel på husens och gårdarnas utseende.

Grunden för denna utveckling hör sannolikt ihop med att samhället förändras betydligt under tidig medeltid, inte minst religiöst, juridiskt och organisatoriskt. Förändringarna innefattade en stor påverkan utifrån med genomgripande förändringar, både i fråga om attityder och värderingar, liksom i fråga om ny praktik; delvis nytt sätt att bedriva jordbruk, ny odlings teknik och så vidare. En allmänt ändrad attityd till bostaden, förråden och boskapen märks i kombination med att ny byggnadsteknik börjar tillämpas. Befolkningsantalet blir större och av nödvändighet för överlevnad och fortsatt expansion, ökar jordbrukets och boskapsjordarnas omfattning. Samtidigt utvecklades allt fler redskap och arbetsmetoder inom jordbruket och det genererade nya förutsättningar för den växande befolkningen. Skogsmark och fuktiga markområden kunde nu användas genom omfattande dikning

och avverkning. Här har bland annat en ökning och utveckling av olika slags järnprodukter varit viktiga, såsom bättre och tyngre yxor, den järnskodda spaden och plöjningsredskap med järnförsedd åder. För att inte helt urholka jordens näringsämnen lät man även jorden ligga i träda vartannat år. När inte åkern odlades gick djuren och betade på fältet och deras avföring kom marken till godo. Sammantaget medförde de många nyheterna en ökad livsmedelproduktion och att ett visst överskott kunde skapas. Bättre vapen, redskap och byggnader var en direkt följd av dessa ansträngningar (Myrdal 1999:42).

En ökande betesdrift och ett större boskapsinnehav, i kombination med större upptagna markområden med olika slags viktiga odlingar, medförde också att hägnadssystemen byggs ut för att skydda mot intrång. Viktigt var också att åkrarna dikades och sköttes på sådant vis att de inte förorsakade problem för närliggande grannar.

En allt högre specialisering och ett behov av separata byggnader för skilda verksamheter bör vara en orsak till att långhusen så att säga splittrades upp i flera byggnader från millenniets början. En annan orsak kan ha varit att hushållets manifestering yttrade sig i ett större antal separata hus, vilket innebar att mangårdsbyggnaden inte behövde vara lika omfattande som de förhistoriska långhusen. Varje gård hade troligen ett särskilt bostadshus med eldstad. Stormansgårdar uppfördes emellertid fortfarande ofta med så kallade hallbyggnader (Augustsson manus). Huruvida de skall betraktas som boningshus är mer osäkert, då de i första hand tolkas som byggnader markerande social status där större sociala begivenheter ägt rum (Andersson & Herschend 1997:99).

Även om byggnadskicket förändras från förhistorisk tid in i medeltiden, sker inga drastiska och plötsliga förändringar. Övergången sker långsamt och det är inte ovanligt att man även långt senare byggt hus, som i sitt utförande, är snarlika de äldre byggnaderna. Det kan i sig knappast ses som särskilt förvånande, då nyare byggnadsteknik kan ta lång tid att slå igenom innan den börjar användas mer allmänt. En annan orsak kan också vara en rent praktisk. Det fanns helt enkelt inte något behov av en förändring, utan man var nöjd med det trygga och invanda boendet.

När väl långhuset uppdelats i mindre enheter blev konsekvensen en förändring av gårdarnas utformning

och troligen också av byggnadernas läge. Byggnadernas karaktär och omfattning är tyvärr, liksom för merparten av de förhistoriska, många gånger oklar och användningen kan ha skiftat med årets växlingar. Hur många och vilka byggnader en gård kunde innefatta under 1200-1300-talet omtalas i den äldre Västgötalagen, där uppgifter finns om att en gård kunde innefatta fåhus, lada, kornbod (sädesmagasin), sovstuga och en matbod (Holmbäck & Wessén 1979).

Att gårdarna utgjorts av så många separata hus verkar, i alla fall inte utifrån vad som hittills iakttagits i Bohuslän och i Halland, inte stämma. Om det har funnits flera, har de dock inte hittats, beroende på att de inte avsatt spår som överlevt till vår tid. Exempelvis har hus uppbyggda på syllstenar gjort att husen är svåra att finna vid de arkeologiska undersökningarna. En annan minst lika trolig förklaring är, att flera av husen kan ha funnits utanför de ytor som undersökts, eller så har man inte haft behov av en mer omfattande bebyggelse. Förmodligen finns i regel fler hus än de vi dokumenterar. Antagandet kan också gälla för de förhistoriska husen, där mer tillfälliga byggnader eller enklare anordningar, inte nödvändigtvis behövt avsätta spår.

I Skrea 193, nära Falkenberg, har en vikingatida/tidigmedeltida gårdsbebyggelse med flera byggnader identifierats (Håkansson 2004). Antalet hus knutna till en gård är där betydligt fler än vad som annars brukar hittas i Västsverige i tidigmedeltida sammanhang. Mangårdshuset är i regel alltid stort. Ekonomibyggnaderna skiftar i storlek, men flera är stora. Att allt fler mindre separata hus börjar byggas redan innan långhuset försvinner och ersätts av mindre byggnader, behöver följaktligen inte vara ett resultat av exempelvis en ny byggnadsteknik eller allmänt socialt påbud, utan kanske snarare, ett behov av en allt mer ökad specialisering. Orsaken kan också sökas i en allmän byggnadsutveckling, som över tid går mot allt fler mindre hus och att verksamheter av särskilt slag, bedrivs i vissa byggnader. Denna allt mer riktade verksamhet blir markant ju längre tiden går och en brytpunkt äger rum under början av medeltid, då också ny byggnadsteknik, som exempelvis knuttimring, införs och/eller att väggstolparna vilade på flata stenar (Håkansson 2004:286). Således finns från denna tidsepok flera skilda typer av byggnader. Likaså förekommer olika typer av byggnadstekniker som blandats med äldre

byggnadstraditioner. Gårdarnas utformning verkar också ha varierat och flera byggnadstraditioner, i fråga om husstorlek och antal rum, har funnits samtidigt. Denna blandning av olika byggnadsstilar märks tydligt under perioden 1100-1200 AD på flera platser i Västsverige. Inom exempelvis en undersökningsyta i Falkenberg fanns grophus samtidigt med större hus (Lindman 1992), likaså i Varberg (Streiffert 2007). På vissa platser lever också den äldre byggnadskulturen länge kvar, parallellt med att ny byggnadsteknik tillämpas i andra områden. Förklaringen är kanske så enkel som att den nya byggnadstekniken representerar nyetableringar och att den äldre hör till hushåll med sedan tidigare lång platskontinuitet och äldre byggnadstradition. En annan orsak kan också vara att den allt mer utvecklade sociala strukturen under medeltiden skapade olika typer av hustyper, där man generellt kan förmoda att de fattiga bodde i mer enkla hus och de rika i större och mer tydliga funktionsindelade byggnader.

Äldre planstrukturer inom de historiska husen

I ett kronologiskt husperspektiv kan man från såväl Bohuslän som Halland se, att de en gång stora och omfattande boningshusen blir allt mindre ju längre in i medeltid man kommer. De äldsta husen verkar ha bestått av ett rum – stugan – med en eldstad i rummets ena hörn. Under 1800-talet var den byggnadsformen den vanligaste för småbönder och torpare. Eldstaden fyllde här, liksom under alla tider, en viktig uppgift under vintern när kylan kröp in på knutarna. Under sådana förhållanden måste stora krav ha ställts på husets utformning och de rum man vistades i. Den byggnadstradition, som värnade om fundamentala värden där de grundläggande behoven stod i centrum, kom sannolikt att överleva många andra byggnadsstilar. Därför är det kanske inte så underligt att den enrummade ryggåsstugan, det så kallade sydgötiska huset, högloftstugan eller blåstugan är en byggnad, som i sin rumsindelning påminner om de treskeppiga husen och som fortfarande finns kvar på enstaka platser i Halland. Hustypen var beprövad och använd under lång tid och förmodligen optimalt utvecklad för att uppnå bästa komfort. Boningsrummet låg här, liksom i många förhistoriska hus, i byggnadens centrum. Vid sidorna fanns ofta ekonomirum. Samma iakttagelse

kan göras i ryggåsstugan där ett mellanliggande rum, stugan, flankerades av en eller två högre förrådsbyggnader, så kallade häbbare, härbärgen eller loftbodas, uppförda i skiftesverk. Förutom att stugan var lägre än sidobyggnaderna, var denna ofta uppförd i knuttimring. Väggar var låga och innertak saknades. En eldstad fanns i det kombinerade köket/allrummets ena hörn. Stugan hade funktionen av bostadsrum och kök och var den del av huset som kunde värmas upp under årets kallare perioder (Augustsson 1986:271).

Att det många gånger var trångt i enkelhus är helt säkert. Detta gällde särskilt i kustbandet där man inte hade samma tillgång på förvaringsutrymmen i uthus som i jordbruksbygderna. Det blev vanligt med enkla tillbyggnader, skyggor eller snedtäckor, ofta på långsidan. Skyggans tak var en förlängning av husets takfall. Det vanliga var att skyggan löpte utefter hela bakre långsidan och inreddes till två små rum, kökskammer och stövkammer. Sedan kunde man ersätta det förlängda snedtaket över skyggan med ett nytt tak över det nu bredare huset. Vindsutrymmet blev därmed rymligare och det blev möjligt att inreda gavelrum. Resultatet blev ett hus på dubbel bredd, kallad det västsvenska dubbelhuset. Detta hus blev mycket vanligt på västkusten. (<http://www.rished.se/Bebyggelse.html>)

Från ca 1300-1400 talen bestod stugan av en *förstuga*, stuga med eldstad och ett nytt ouppvämt rum. Från 1500-talet infördes parstugan, som hade en rumsindelning som påminner om de treskeppiga långhusens. Den danskskånska längan är ett annat exempel på stuga, brygghus och bod. I Norge finns också rader med tätt intill varandra ställda stugor, eldhus och bodar (Carlsson 2004:195) och i norra Dalarna finns huslängor med flera rum samlade under ett tak (Erixon 1982:131).

I ett kronologiskt jämförande perspektiv kan man med andra ord säga, att såväl husens byggnadsteknik som funktion, förändras mot en allt mer ökad specialisering, där varje hus fyller en allt tydligare och mer ensartad uppgift. Men utvecklingen verkar inte vara konstant och de ombildningar som förekommer sker under en kronologiskt avgränsat period eller i speciella sociala miljöer (Augustsson manus).

Olika rum och rumsstorlekar

Utifrån husets allmänna uppbyggnad kan man ibland skaffa sig en uppfattning av hur stora rummen en gång varit och hur många som funnits. Då måste man godta

att de väggsparliknande rester som ibland finns, i form av mer tätt satta tvärgående stolphål och/eller rännor, ofta i relation till hur regelbundet eller oregelbundet de takbärande stolphålen placerats, är indikation på avskiljande väggar. De olika mått, som då går att utläsa, ger en ungefärlig uppfattning om hur stora rumsytorna varit. Av en kombination av fynd och anläggningar ges också en möjlighet att se olika rumsfunktioner. Många gånger finns exempelvis endast en härd inom husen och denna brukar ses som indikation på husets boningsdel (Streiffert 2005). Hur stora rummen i realiteten har varit är dock svårt att avgöra, särskilt som många av de påträffade platserna skadats under senare tiders jordbruk och djupgående plogar. Kvar finns vanligtvis endast fragmenterade rester i form av spridda stolphål, vilket gör det svårt att se hur husen en gång har sett ut. Följaktligen kan också vissa rumstolkningar ses som tveksamma, men tillsammans med de mer säkra ger de en indikation på ett idealmått, som hushållen strävat efter. Vid en tidigare genomgång jag gjort av de förhistoriska husen i Skandinavien visar det sig att boningsrummens storlek finns i två huvudsakliga grupperingar. (Jag har här valt att kalla de rum, som kombinerat bostad och kök för boningsrum.) I en grupp har längden varit 7-8 meter, motsvarande en yta av 40-45 m², enstaka finns även som haft ett mindre ytmått vid 30 m². Därutöver finns en annan grupp med större rum som varit 9-16 meter långa och haft en yta på ca 50-60 m² samt 65-135 m². De är emellertid mer ovanliga. Vissa bronsålderstida boningsrum kan dock vara betydligt större.

Ekonomiutrymmena, alltså övriga rumsytor, är mer heterogena, men de har också kunnat indelas i grupper. Jag har valt att dela in dem i tre olika grupper. Den vanligaste har omfattat en yta av 30-55 m², vilket motsvarat en längd kring 6-9 meter. En annan mindre grupp av ekonomiutrymmen har haft en storlek på upp mot ca 30 m² vilket motsvarat en längd av 4-5 meter. En tredje större yta fanns mellan ca 60-145 m², en yta jämförbar med en längd på 10-20 meter. Sannolikt har de mindre ekonomiutrymmena huvudsakligen tjänstgjort som utpräglade förrådsdelar medan de större också kan ha använts vid förvaring av boskap under kortare perioder av året (Streiffert 2005).

En förklaring till ekonomiutrymmenas omväxlande storlek bör vara att de fyllt olika ändamål. Speciella arbetsutrymmen som exempelvis tröskning, förråd,

jordbruksredskap, inhysta djur och annat har alla tagit olika rumsytor i anspråk och krävt skilda byggnadstekniker, exempelvis kräver tröskning ett hårt golv där säd inte trampas ned och förstörs.

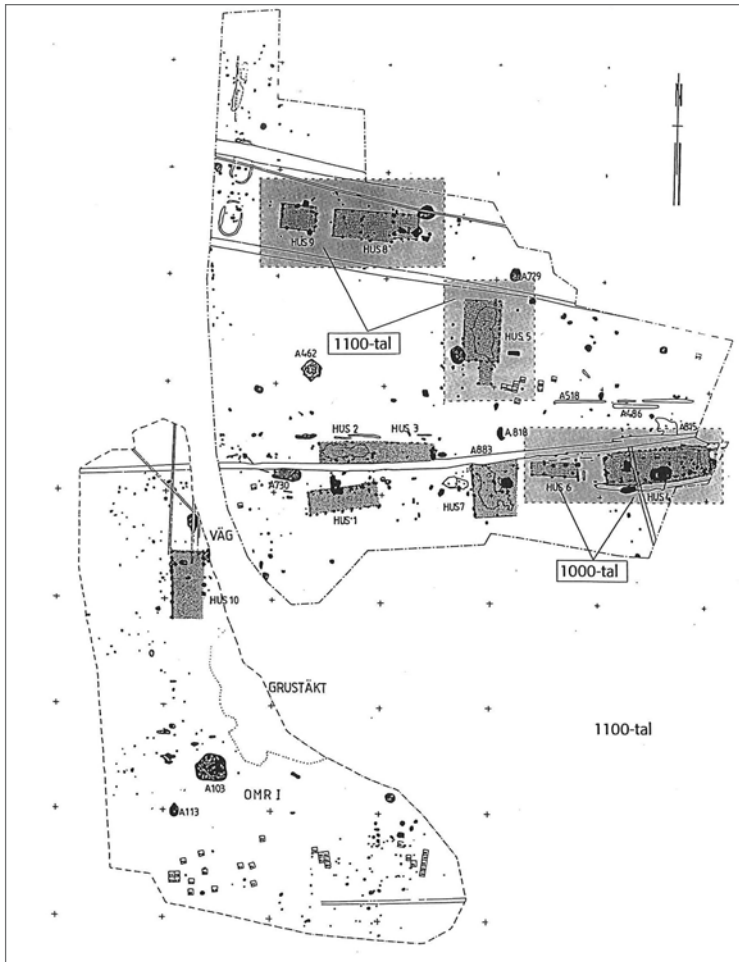
Boningsrummet

I en översiktlig studie av boningsrummens storlek under medeltid och historisk tid märks, att boningsrummens storlek minskas något och att mått vid ca 30 m² blir mer vanligare, (se figur 1 och 2). Tendensen är att man ansett att boningsrummen ska vara små, dock finns skillnader på ca 10-15 m² mellan de vanligaste rumsmåtten under brons- och äldre järnålder och de mer sentida husens rum. Dessa avvikelser, antar jag, i första hand har att göra med olika typer av byggnadsteknik.

Jan-Erik Augustsson har gjort en komparativ studie över stugans/boningsrummets mått i 1100-1700-talens byggnation i Skara, Halmstad och Göteborg. Augustssons material är begränsat och antalet hus växlar mellan platserna. I 1100-talets Skara skiftade bostadsytan mellan 18-28 m². Från 1200-talet var rummen mellan 24-33 m². Från Halmstad finns uppgifter om att 1400-talsrummen var mellan 30-34 m². Under 1500-talet varierar storleken mellan 16-36 m². Från 1600-talets Göteborg har uppmätts en variation mellan 22-32,5 m² (Augustsson manus, se även Streiffert 2005:137). Fynd är ganska vanligt förekommande i denna typ av rum.

Förklaringen till varför boningsrummet har ett ungefärligt likartat mått över tid och rum är förmodligen en kombination av att det skulle vara tillräckligt stort för att hålla värme åt hushållets medlemmar och för att mer basala verksamheter skulle kunna utföras invid den eldstad som funnits.

Boningshuset/mangårdsbyggnaden har utgjort hushållets och gårdens självklara medelpunkt. Där var gårdens viktigaste rum: boningsrummet/stugan/köket i en mix, väl anpassad efter hushållets skilda behov. Här fanns värme från en eldstad, en social gemenskap, en plats att vila och möjlighet att hämta kraft. Ett ofta återkommande rumsmått, runt ca 30 m², indikerar också en tradition av ett rumsideal, som sträcker sig från flera tusen år tillbaka och in i vår egen tid. Boningsrummen har följaktligen vanligen varit begränsade och endast utgjort en mindre del av husens sammanlagda rumsyta. Övriga ytor var ekonomiutrymmen, vilka under senare perioder också blev mindre (Streiffert 2005).

1. | Den medeltida gården vid Trulstorp. Skala 1:1 000 (Rosén 2004:118).
The medieval farmstead at Trulstorp. Scale 1:1 000 (Rosén 2004:118).

Ekonomibyggnader

Förutom mangårdsbyggnaden med boningsrummet bestod gården av flera andra hus, vilka till sin utformning var annorlunda. De kallas här ekonomibyggnader och med detta menas hushållets övriga byggnader d. v.s. allt från stall/fåhus till mindre förrådsbyggnader. Liksom för ekonomiutrymmen i långhus har behov och funktion styrts hur stora byggnaderna varit. De stora ekonomibyggnaderna användes till förråd av diverse redskap, kärror m.m. och här fanns ibland även boskap. De mindre byggnaderna har troligen varit mer av förrådskaraktär eller använts för en speciell typ av arbete, exempelvis tröskning. I en jämförelse med boningsrummen märks att ekonomibyggnadernas sammantagna ytmått är större än boningsrummets, fast vissa ytmått är stundtals också lika stora som boningsrummen (se figur 2 och 3).

Gårdsplaner

Genom gårdens olika byggnader, och de därtill i vissa fall angränsande stolphålsraderna, får man en uppfattning om hur stor area som upptagits för hus och gårdsplan. Från bronsåldern och järnåldern finns flera exempel på hus placerade inom mindre ytor, vilket visar att en vilja att forma en gårdsstruktur har funnits tidigt. Flera exempel finns, exempelvis Årstad 3 (Streiffert & Strömberg 1999) och Snöstorp 94, Brogård (Carlie 1999) i Halland och Ödsmå 250 och 251 (Streiffert & Nyqvist 1996) i Bohuslän, där klara strukturer för såväl boende som andra verksamheter fanns inom särskilda ytor.

De till medeltid daterade huslämningar i Bohuslän har inte efterlämnat några konkreta och tydliga gårdsplaner. I alla fall inte om man ser till de jämna, flacka ytor som finns vid dagens gårdar. Förklaringen är kanske så enkel som att flertalet idag ligger i upplöjd åkermark och har blivit mer eller mindre förstörda. Annars kan man föreställa sig en väl upptrampad, tillplattad, jordig och sandig yta utanför husens dörrar. Från Skee 1628, en bosättning där två små enskeppiga hus (6 × 2,5 meter och 8 × 3,1 meter) låg i vinkel mot varandra, kunde dock en mindre yta anas utifrån husens placering. Spåren av byggnaderna tyder på att de var allt annat än gediget byggda och att de troligtvis inte nyttjats en längre tid, kanske endast i ett sammanhang med ett utmarksbruk. Om de varit boningshus eller ekonomibyggnader är oklart. Många små, idag osynliga boningshus, har emellertid alltid funnits och sannolikt varit mer frekvent förekommande än de stora och tydliga byggnaderna vi annars brukar uppmärksamma. Ser vi till den reella boendeytan inom de två små husen på Skee 1628 kan de mycket väl ha fungerat för ett boende.

Under övergången till medeltid och de närmaste tvåhundra åren märks, att man organiserat husen efter en allt mer genomarbetad grundtanke. Från Halland syns exempelvis tendenser till en mer uppstrukturerad boarea vid långhusen. Utvecklingen märks redan under förromersk järnålder då anläggningarna inte längre är lika utspridda i förhållande till byggnaderna som under bronsålder (Streiffert 2001). Några avvikelser från denna tendens syns inte i det yngre materialet. Snarare befästs antagandet och allt mer tydliga organiserade ytor blir synliga. Flera av de tidigmedeltida gårdarna innefattar ett förvirrande antal spår från nedgrävningar

från flera äldre perioder och är därför svåra att tyda. De halländska medeltida gårdarna vid Trulstorp (Munkenberg 1996), Ösarp (Viking & Fors 1995), Kärragård (Wattman 1996), Falkagård (Lindman 1992) Sotarp (Håkansson 2004) och Varberg 100 (Streiffert 2007) visar dock genom husens inbördes placering, att man medvetet placerat husen på lämpligt avstånd från varandra. Vissa hus har också legat i vinkel och på så vis skapat en gårdsplan liknande många historiskt kända gårdar med vinkelhus.

Tyvärr saknas i dagsläget tolkningsbara större gårdsstrukturer från Bohuslän. I Halland finns dock vissa. Som exempel kan nämnas den ovan nämnda medeltida gården i Trulstorp (Munkenberg 1996). Gården etablerades omkring år 1000 och bestod då av ett mindre uthus och ett boningshus. Under det följande århundradet uppfördes en ny ekonomibygnad med slagg som golv och ett nytt bostadshus med ytterligare en mindre ekonomibygnad. När dessa anlades revs det äldre bostadshuset. Senare uppfördes ännu ett boningshus. Husen låg då samlade vid en större gårdsplan med en brunn (se figur 1).

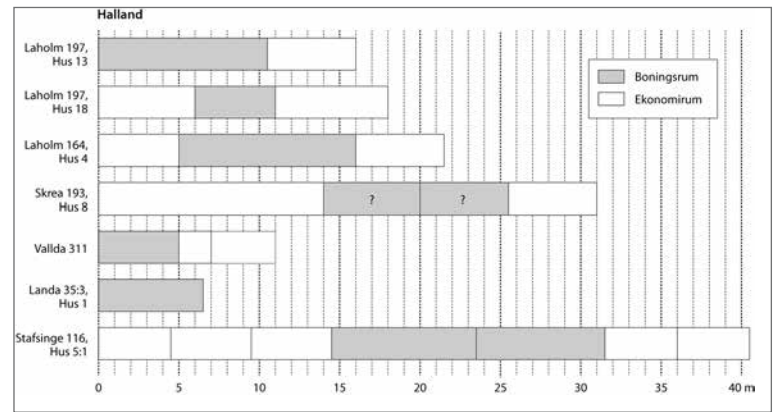
Boendet

Vid århundradena kring 1000 AD låg bebyggelsen i mindre eller större ansamlingar eller som ensamliggande. Särskilt i utmarksområdena låg också ensamgårdar, d. v. s. utan andra närliggande gårdar.

På landsbygden skedde en omfattande folkökning och som ett resultat därav också en nyodling i marginalområdena. Bland annat genom successiv frigivning av trälar bildades nu den stora grupp av lantbrukare som var fria men inte själva ägde den jord de brukade. Dessa "landbor" arrenderade bara sin jord. Slutligen accelererade urbaniseringsprocessen, bildandet av städer. Som helhet framstår 1200-talet som den vändpunkt då det förhistoriska samhällssystemet slutligen hade upplösts och det medeltida samhällssystemet med fyra klart åtskilda stånd – adel, präster, borgare och bönder – var fullt utvecklat.

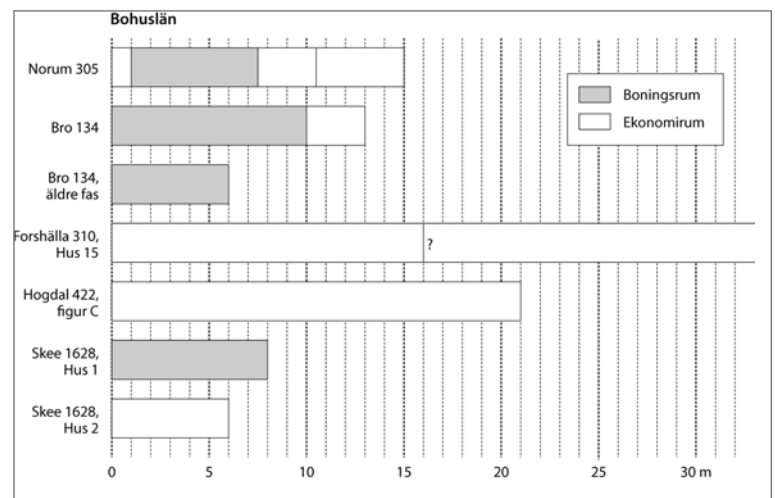
(Augustson manus)

Samhällets uttalade skiktning av livets många olika skeden var nu en del av vardagen och antagligen var det än mer viktigt än tidigare, att manifesteras vilken social samhällsgrupp man tillhörde eller önskade tillhöra. Särskilt gällde det om detta innebar någon form av statushöjande förmån. Hur livet gestaltats inne i husen, mellan de olika sociala skikten på landsbygden, vet vi

2.

En jämförelse mellan Hallands huslämningar från ca 1000-1200 AD. Husen redovisas som liggande staplar där varje enhet visar husets sammanlagda längd och de rumsindelningar som uppfattats av författaren. Illustration: Lena Toredsson. *A comparison of the settlement remains of Halland from around 1000-1200 A.D. The traces of buildings are presented in horizontal bars, where each unit shows the total length of the house, as well as the division of rooms as perceived by the author.*

3.

En jämförelse mellan Bohusläns huslämningar från ca 1000-1200 AD. Husen redovisas som liggande staplar där varje enhet visar husets sammanlagda längd och de rumsindelningar som uppfattats av författaren. Illustration: Lena Toredsson. *A comparison of the settlement remains of Bohuslän from around 1000-1200 A.D. The traces of buildings are presented in horizontal bars, where each unit shows the total length of the house, as well as the division of rooms as perceived by the author.*

väldigt lite om. Ser man till hur länge många praktiska och sociala traditioner lever kvar och gör jämförelser med vad vi vet om senare tiders hus nedtecknade historia, ger dessa en viss föreställning om hur det en gång kan ha gestaltats.

Exempelvis visar de etnologiska och historiska källorna att hushållen följt vissa normativa beteenden för att minska eventuella olägenheter i trångbodda rum (Johnson 1996). Bristen på utrymme medförde att

alla inventarier inom rummet hade sina givna ändamål och platser. Likaså hade människorna sina bestämda sovplatser. Olika typer av andra användningsytor kan också ha funnits i rummet, synliga som osynliga, där skilda verksamheter bedrivits och där hushållets medlemmar hade sina bestämda platser. Dessa var också väl kända för samtidens människor, alltså även för de av skilda klasstillhörighet, vilket återspeglas i följande citat:

Stugans olika delar markerades i övre Sverige liksom i Norge av takstänger ofta vackert formade, och i södra Sverige av en tvärgående bjälke i höjd med ugnsmuren. Redan av hälsingelagen framgår att takstängen indelade rummet i olika zoner, där den innersta tillskrevs särskild betydelse. Den tvärgående bjälken i de sydsvenska ryggåsstugorna kallades vanligen stackarebjälken, emedan den markerade den gräns innanför vilken det var förbjudet för stackarna, det vill säga de fattiga att komma. Av motsvarande anledning kunde samma bjälke även kallas rackarebjälke.

(Nordemann 1976:263)

Vid kall väderlek sov alla inne i stugan. Man kan också anta att ouppvärmade rum användes som sovutrymme under de varma sommarmånaderna, likaså att även loft och bodar då kom att fylla denna funktion. Angående boendet i de små husen skrev Pehr Kalm 1742 i hans *Wästgötha och Bohusländska resa*:

De hafva sällan, undantagandes på Gästgifvare-gårdar, flere rum att vistas uti, än stugan, i hvilken de sjelfva äro, och der innanföre en liten kammare, hvarest främmande härbärgeras. Flere stugor hafva de ej. Dock är hos en del ännu et Loft ofvanpå stugan, der de om sommaren ligga.

(Nilsson 1960:56-57)

Prosten Pehr Osbeck gör år 1796 följande notering om bondens stuga i södra Halland:

Bonden äger inte mer än stugan, som han dagligen nyttjar vinter och sommar för sig och dem honom tillhöra. Han äter, sofver, kokar sin mat, bakar sitt bröd, arbetar och torkar sina kläder i samma rum. Bonden har ibland så många barn, jämte annat folk, at sängställen behöfas nästan kring alla väggar i stugan.

(Sandklef 1953:64)

Husen 1000-1200 AD; utseende, läge och funktion – en sammanfattning

En varierande bebyggelse

Vid tiden mellan 1000-1200 AD finns flera olika typer av bebyggelse och någon homogen byggnadskultur går inte att se. Den förhistoriska byggnadsinfluensten är stor och de treskeppiga husen är relativt vanligt förekommande. Vad som också går att se är att boningsrummen alltid har haft en begränsad omfattning och att ekonomirummen varit betydligt större. Utan att göra en alltför vidlyftig tolkning kan man, ur ett byggnadstekniskt kronologiskt perspektiv, säga att boendet och dess organisering följer en lång och mycket seglivad tradition med rötter långt tillbaka i förhistorien. Andra och nyare byggnadsformer verkar ha etablerats först under slutet av perioden eller mot övergången till 1300-talet. Utvecklingen kan knappast beskrivas som linjär, utan plötsliga ekonomiska och politiska omvälvningar, kan ha inneburit att ny byggnadsteknik påskyndades och utvecklades, vilket ibland säkerligen medförde drastiska förändringar för många hushåll. Samtidigt skapades behov och impulser att vidareutveckla byggnadernas allt mer separerade funktioner, som exempelvis smedjor. Många små och avskilda, specialiserade byggnader kopplade till ett jordbruk, kunde också ge en högre avkastning. Huslämningarnas och gårdens allmänna utseende och karaktär, kan därmed sägas vara ett utslag av befintliga normer och behov, i ett både praktiskt som socialt hänseende, under en eller flera tidsperioder, där gårdens allmänna storlek sannolikt reflekterar hushållens status i ett dåtida samhälle. Orsaken till varför byggnaderna omformas och utvecklas från långhus till enkelhus kan antagligen även sökas i en allmän omstrukturering av samhället och influenser utifrån. Ett allt mer etablerat och segregerat ståndssamhälle med adel, präster, borgare och bönder – med krav på högre jordbruksavkastning och en allmänt effektivare hantering av jordbruket – kan vara en grundorsak. En särskild anledning är kanske också att husens storlek mer än tidigare styrdes av sociala normer där endast vissa tilläts bygga större byggnader. Exempelvis olika högre ståndspersoners där husen inte endast speglade en speciell verksamhet utan också en samhällsrelaterad markering, som troligtvis har sitt ursprung långt tillbaka i det förhistoriska samhället och som fortsätter in i vår tid.

Läge och funktion

Bebyggelsen i Bohuslän och i Halland under medeltiden ger generellt sett inte intrycket av att ha legat kvar på samma plats under någon längre tid, i alla fall inte lika länge som på vissa halländska platser från brons- och äldre järnålder där platskontinuitet med hus kunnat konstateras från bronsålder till långt in i järnålder. Det syns bland annat genom flera om och tillbyggnader, samt att kronologiskt skiktade hus ligger väl samlade på mindre ytor, där varje gård eller plats ger intryck av att ha en enhetlig byggnadstradition som kan skilja sig från närliggande och samtida granngårdar. Ofta är det här frågan om att en äldre byggnadsteknik tillämpas under en längre tid parallellt som samtida närliggande gårdar använder en nyare, vilket syns under såväl förhistorien som på 1000-1200-talet.

Att såväl stora som små byggnader nyttjats i skilda sammanhang har säkerligen varit en självklarhet. Likaså kan husens funktion ha skiftat över tid, exempelvis har både små och stora ekonomibyggnader funnits. Samma konstaterande kan göras för var man bott och var hushållets egentliga centra funnits. Små kojor finns exempelvis omvitnade i den antropologiska litteraturen som boendemiljöer (Oliver 1987). Även ekonomibyggnader kan under vissa förhållanden tjänstgöra som tillfälliga bostadsytor. Om man utgår från hypotesen att stora boningshus motsvarar en grupp av mer bemedlade än andra och att de utgjort en mindre del av befolkningen, kan man undra var resten av befolkningen har bott. Jag förmodar att ett stort mörkertal finns om var de mindre bemedlade hushållens byggnader funnits och att de stora boningshusen är som toppen på ett isberg där endast ett fåtal hus syns av ett ursprungligen mycket stort antal. Ur ett socialt perspektiv är det kanske inte så underligt när de stora byggnaderna sannolikt uppförts i syfte att markera social status med en gedigen grundkonstruktion. Följaktligen har de avsatt förhållandevis tydliga spår. Detsamma kan inte sägas om de mindre boningshusen då de inte haft en lika gedigen uppbyggnad utan en betydligt mer anspråkslös. Det kan ha varit en enkel koja, grophus eller ett mindre hus. Små hus vars enda syfte var att ge värme och skydd, är på grund av sin enkla grundkonstruktion idag svåra att finna. Likaså är fyndmaterialet från 1000-1200-talet synnerligen begränsat i såväl stora som små hus. Det har antagligen sin förklaring i att många av de föremål som användes

i det dagliga livet var av ett förgängligt organiskt material och vad som hittas är i regel bara bränd lera och spridda keramikbitar.

Rumsbildningar

Under förhistorisk tid har många hus varit omfattande med flera rum. Ofta begränsades rummen till tre i antal – där boningsrummet låg i husets mittdel. Vid dess sidor låg ekonomirummen med diverse förråd och lagringsutrymmen. I samband med att husen blir allt längre under senare delen av äldre järnålder, tillkommer fler liknande rum. Boningsrummet förmodas däremot i regel endast utgöras av ett i varje hus och de är vanligen mindre än den sammanlagda ytan för ekonomirummen. En intressant iakttagelse är även att boningsrummens storlek många gånger är likartade i både stora som små hus.

Även under medeltida och under historisk tid märks att boningsrummets omfattning varit jämförelsevis begränsat och i regel betydligt mindre än ekonomiutrymmenas sammanlagda ytstorlek. Boningsrummen är i princip fölaktligen alltid små och skiljer sig i sin ytstorlek på 10-15 m² mot liknande rum under bronsålder och äldre järnålder. I samband med att de stora långhusen ersätts av flera mindre hus, kom den traditionellt välkända rumsindelningen – med tre rum – tillbaka. Tendensen märks under tidig medeltid och fortsätter i olika husformer in i historisk tid. Idén om att boningsrummet skulle vara litet verkar således alltid funnits. Likaså att ekonomiutrymmena har haft skilda funktioner och att de i regel varit flera till antalet, i alla fall inom den historiskt belagda gården.

Jämförelse mellan Bohuslän och Halland

I det kuperade bohuslänska landskapet, där ca en tredjedel av landytan består av berg och stora ytor täcks av skog, skattas de jordbruksbara ytorna högt. En grundprincip verkar vara att man inte bygger på bra jordbruksmark utan i mer oländiga lägen eller på berg. Traditionen att bygga sina hus på detta vis verkar vara långvarig och det finns många belägg för att det även var så under förhistorien. På flera platser med byggnadsspår från yngre järnålder/tidig medeltid, antyds en etablering under den historiska perioden. Utifrån ortnamn, deras belägenhet i den dåtida odlingsbygden, eller närliggande fornlämningar, kan man också misstänka att flera tillkommit i samband med

en bebyggelseexpansion under yngre järnålder – tidig medeltid (Öbrink 2009, Lönn 1999).

Den tidigmedeltida bebyggelsen i Bohuslän är, som tidigare nämnts, beklagligtvis dåligt känd. Spridda indikationer finns dock och vissa, tämligen hela, husrester har identifierats. Tillsammans med de mer fragmenterade ger de bilden av ett landskapsanvändande, där bebyggelsen till stora delar varit knuten till höglänta och bergiga områden. Om en stor del av bebyggelsen legat på berg, är det kanske inte så underligt att man vid de arkeologiska undersökningarna finner så få husrester. De som här behandlas är från: Norum 305 (Öbrink 2009), Bro 134 (Pettersson 1958), Forshälla 310 (Lindman 1998), Hogdal 422 (Lindman 2004) och Skee 1628 (Streiffert 2008).

Endast två av de bohuslänska platserna, Bro 134 och Norum 305, uppvisar lämningar av sådant slag, att man genom grundkonstruktionens utformning, får en uppfattning om rumsindelningar. De uppvisade även en relativt intakt och tydlig planstruktur. Övriga är betydligt mer fragmenterade och ibland så komplicerade att tyda, att det stundtals varit svårt att se hur omfattande byggnaderna varit. Från Bohuslän presenteras därför endast ett begränsat antal hus.

Ur ett geologiskt och topografiskt perspektiv är Halland och Bohuslän bitvis lika. Hallands norra delar, från Varberg och uppåt, påminner om det bohuslänska landskapet. Söder om Varberg är landskapet mer flackt och öppet med stora åkerarealer. Vad som också kan ses som en likhet med Bohuslän är att de mer bergiga delarna av länet inte innehållit lika många registrerade förhistoriska huslämningar som söder om Varberg. Den sammantagna mängden är emellertid betydligt fler än i Bohuslän. Likaså de husrester som kan dateras med ¹⁴C-metoden. De jag valt att ta med i denna undersökning är från Laholm 197, Laholm 164, Skrea 193, Varberg 100, Vallda 311, Landa 35:3 och Stafsinge 116. Samtliga har urskiljbara rumsindelningar.

I det arkeologiska materialet framgår det tydligt att den gemensamma byggnadstradition, som finns väl företrädd över hela Skandinavien, också är allmän i båda landskapen. Trots denna generella likhet finns också en rad olikheter. Dessa accentueras av landskapets topografiska och geologiska olikheter. Framför allt de karga och ytmässigt omfattande bergområdena i Bohuslän skiljer sig mot södra Hallands öppna, bördiga agrarlandskap.

Den bohuslänska jordbruksmarken, som finns i bergsfickor och dalgångar, har troligen alltid skattats högt och verkar i stort ha undgått husbyggnationer. Många av dagens hus har som en direkt följd av ett sådant tänkande uppförts direkt på berg, där vissa också delvis förankrats i invidliggande mark. Liknande iakttagelser kan även göras i Hallands norra del, som delvis påminner om Bohusläns bergiga landskap. Som en direkt konsekvens av ett sådant byggnadsförfarande är det kanske inte så konstigt att man i Halland finner alltför hela hus och då framför allt i landskapets mindre bergiga delar, d.v.s. i de mellersta och södra delarna av landskapet. Bördigare jordar och bättre tillgång på byggnadsmaterial har i Halland antagligen också medfört en större population och bättre möjligheter att bygga fler hus än i Bohuslän. En annan faktor, som kan ha påverkat husens utförande och antal, är landskapets mer närliggande kontakt med de sydsandinaviska områdena och de influenser som kommit härifrån.

Huruvida några reella avvikelser existerar vad gäller byggnadsteknik, rumslösningar och annat är svårare att säga, särskilt med tanke på hur begränsat undersökningsmaterialet är. Går man närmare och ser till varje gård och dess hus märks dock att det ibland finns vissa uppenbara olikheter, exempelvis har långa sammanbyggda hus på närmare 60 meter registrerats i Stafsinge i Falkenbergs kommun, en hustyp som ännu inte har påträffats i Bohuslän (Nicklasson 2001). En förklaring kan vara att denna byggnadsform inte slagit igenom i Bohuslän under tidig medeltid där istället de förhistoriska byggnadsformerna verkar ha varit mer långlivade än i Halland.

Avslutningsvis – med hjälp av ett antal huslämningar (som visserligen inte är direktdaterade) kan man i dagsläget belägga förekomsten av mer komplexa gårdsstrukturer i Halland, jämfört med Bohuslän (exempelvis Munkenberg 1996, Viking & Fors 1995). Likaså ger gårdsstrukturerna intryck att vara mer välutvecklade där, vilket det inte finns några konkreta och tydliga mönster av från Bohuslän.

English summary

The purpose of this article is an attempt to illuminate the settlement outside the towns, in Halland and Bohuslän, around 1000-200 A.D. Several sites containing remains of houses from this period have been registered, but few are in a state to enable any wider

interpretations. There is a similarity between Halland and Bohuslän on this point. Apart from this general likeness, there are also a range of differences. These are emphasised by the topographic and geographic characteristics of the different landscapes. The widespread, bare mountainous areas of Bohuslän differ profoundly from the open fertile, cultivated landscape of Halland. This is probably the explanation of why fewer remains of buildings are encountered in Bohuslän. The reason may be that the houses were built on, or adjacent to the rocks, in rough craggy terrain.

In the rocky and for agrarian purposes limited landscape of Bohuslän, the areas possible to cultivate were highly valued. A clear indication that this is the case, even today, is that many houses are still built on the rocks and the arable land is kept open. A fair amount of the land has been covered with planted forests, but a common basic principle seems to be that good fertile land is not used for building; houses are built on rough ground or on rocks. Newly built houses are often constructed immediately on top of the bedrock. This building tradition seems to have a long history. There are many examples that this way of building also was common during prehistoric times; a tradition that carried on into the eleventh century and on into later periods.

Unlike Bohuslän, the county of Halland is not so mountainous. However, the northern parts of Halland, north of the town Varberg, are similar to the landscape of Bohuslän. The same situation as in Bohuslän can be seen in the rocky parts of the county; there are not so many registered prehistoric traces of buildings, as there are south of Varberg. The total amount of remains of buildings in the whole of Halland, is however considerably larger than in Bohuslän. Moreover, the remains of the farmsteads in Halland seem to have a much more complex and sophisticated structure than the settlements in Bohuslän.

Considering that many of the houses in Bohuslän have been built on rocks, it is as expected that there are a greater amount and more complete traces of buildings in Halland; especially in the less rocky, central and southern parts of the county. Fertile soils and a better supply of building material have probably resulted in a larger population and greater possibilities to build more houses than in Bohuslän. Another factor, which may have affected how the houses were built and the

number of houses, was that Halland is closer to the South Scandinavian region and the influences coming from this area.

It is difficult to say, whether there were any real variations in building technique or in the layout of the houses. Looking closer at traces of buildings from each farmstead, it can be seen that there sometimes are obvious differences. Long adjoined buildings, almost 60 metres long, have, for instance, been registered in Halland; this is a type of house not yet encountered in Bohuslän. One reason why this type of building was not adopted in Bohuslän, during the early medieval period, may be that the prehistoric building types seem to have been more long lived in Bohuslän, than in Halland.

The prehistoric houses mostly consisted of just three rooms in varying sizes. The living quarters often lay in the middle of the house, flanked by two rooms used for storage and animals. The living quarters were usually around 40-50 square metres in size. The rooms for storage and animals were often much larger. During the period around the eleventh century to the thirteenth century and onwards, the size of the living quarters decreased; a size of around 30 square metres became more common. The areas for storage and animals also became smaller.

The reason why the living quarters were around the same size, over a long period of time and in different places, could be a combination of the right size to keep the members of the household warm and enough space for basic occupations to be carried out around the one fireplace.

Another observation is that the previously three aisled long houses, consisting of three rooms, one for the living quarters and two rooms for farming purposes, were replaced with several smaller buildings, during the eleventh to thirteenth century. During the medieval period, the oldest houses for dwelling had one general main room, with a fireplace in the corner. Presumably the warmth of the fireplace was of great importance during the winter and the inhabitants slept close to it. During the warmer seasons the unheated rooms were probably used for sleeping; attics and outhouses would also have been used for this purpose. The rooms of the houses may thus have had different functions, depending on the change of the seasons and change of climate.

From around the fourteenth to fifteenth century the cottages consisted of an entrance hall, a general main living room and an added unheated small room. The kitchen was separated in a building of its own. Making a comparison in a chronological perspective, the building technique, as well as the function of the buildings, can be seen to change towards an increasing specialisation. Each building is more distinctly designated to certain uses. Influences can probably be seen in the large-scale, technical and increasingly specialised advancements in the society as a whole. In combination with better communications, this meant that new ideas more easily could reach the people in the rural areas.

Jörgen Streiffert
Riksantikvarieämbetet, UV Väst
jorgen.streiffert@raa.se

Referenser

- Andersson, K. & Herschend, F (1997). *Germanerna och Rom*, Uppsala.
- Augustsson, J-E (1986). Ett bidrag till det sydgötiska husets historia, I Andrén, A (red) *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cintio*, Lund.
- Augustsson, J-E. (opubl. manus) 1996, "Husbyggande i Västsverige 1000 – 1750".
- Carlie, L (1999). *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*, Diss, Lund.
- Carlsson, H (2004). Synprotokoll och den agrara medeltidsbebyggelsen i Bohuslän, I Lindman, G. (red.) *Gårdar från förr, nordbohuslänsk bebyggelsehistoria utifrån arkeologiska undersökningar av tre medeltida gårdar*, Mölndal.
- Connelid, P & Rosén, C (2005). Öde gårdar och glömda åkrar – medeltida landskap i Sjuhäradsbygden, *Fässingen*, Vol. 49.
- Erixon, S (1982). *Svensk byggnadskultur*, Malmö.
- Holmbäck, Å & Wessen, E (1979). *Svenska Landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Femte serien, äldre Västgötalagen Yngre Västgötalagen Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten, Stockholm.
- Håkansson, A (2001). RAÄ 193 – Undersökning 1999, I Ryberg, E. & Wranning, P. (red) *Landskap i förändring, volym 2. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 106, 162, 193 och 195 Skrea socken, Halland*, Halmstad.
- Håkansson, A (2004). Sotarp, en vandrande medeltida landsby – om nyetablering av gårdar i mellanhalländsk bybildning, I Carlie, L, Ryberg, E, Streiffert, J & Wranning, P (red) *Landskap i förändring, volym 6. Hållplatser i det förgångna*, Halmstad.
- Johnson, M (1996). *An Archaeology of Capitalism*, Oxford.
- Lindman, G & Streiffert, J (1992). *Två boplatundersökningar i mellersta Halland, en mångtusenårig jaktboplat, Rapport över förundersökning av fornlämning 77, Getakärr 2:14, Varberg*, Stockholm (Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport UV 1992:11).
- Lindman, G (1998). *Stora Sund, arkeologisk undersökning av en bohuslänsk by, arkeologiska undersökningar för motorvägen Lerbo – Torp del 5, Kungsbacka* (UV Väst Rapport 1998:2).
- Lindman, G (2004). *Gårdar från förr, nordbohuslänsk bebyggelsehistoria utifrån arkeologiska undersökningar av tre medeltida gårdar*, Mölndal.
- Linné, Carl von (1965). *Carl von Linnés Västgötaresa, förrättad 1746* (2:a upplagan), Stockholm.
- Lönn, M (1999). *Fragment av samtal, tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel*, Diss, Ume.
- Munkenberg, B-A (1996). *Trulstorp, en medeltida gård i Laholms lfs, RAÄ 201, Trulstorp 1:89, 1:92, Laholms lfs. 1993*, Halmstad (Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1996:8).
- Myrdal, J (1999). *Jordbruket under feodalismen 1000-1700, det svenska jordbrukets historia*, Borås.
- Nilsson, L H (1960). Allmogehuset i Bohuslän utmed linjen Lysekil – Vassbotten, *Vikarvet 1958-1959*.
- Nicklasson, P (2001). Arkeologisk undersökning vid RAÄ 116. I Johansson, N, Streiffert, J & Wranning, P (red.) *Landskap i förändring, volym 3, teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122 Stafsinge socken, Halland*, Halmstad.
- Oliver, P (1987). *Dwellings, the house across the World*, Texas.
- Orust Kommun (2010). *Bebyggelsen, så har vi byggt på Orust* (Elektronisk) <http://www.orust.se/vanstermeny/kulturochfritid/kultur/orustshistoria/bebyggelsen.4.5be5840310b0041a6d2800010909.html>, datum 2011-01-31.
- Pettersson, J (1958). *Tolvhundredalshuset i Bro, Vikarvet 1952/57*.
- Rosén, C (2004). *Stadsbor och bönder*, Diss, Lund.
- Rosén, C. 2008. *Ett medeltida hus i Vallda, Halland, Vallda socken, Vallda 4:78, RAÄ 311, Mölndal* (UV Väst rapport 2008:12).
- Streiffert, J (2001). *På gården, rumslig organisation inom bosättningsytter och byggnader under bronsålder och äldre järnålder*, Fil-Lic, Göteborg.
- Streiffert, J (2005). *Gårdsstrukturer i Halland under bronsålder och äldre järnålder*, Diss, Göteborg.
- Streiffert, J (2007). *Förhistoriska gårds lämningar vid Nedregårdens industriområde, Halland, Träslövs socken, Getakärr 2:14, RAÄ 100, Mölndal* (UV Väst, Dokumentation av fältarbetsfasen 2007:1).
- Streiffert, J (2008). *Skee 1628, lämningar från neolitikum till tidig medeltid, Bohuslän, Skee socken, fastighet Holma 1:4 och 1:11, Skee 1628, Mölndal* (UV Väst rapport 2008:37).
- Streiffert, J & Strömberg, B (1999). *Gravar och boplatlämningar vid Sannarp – Sannarp 1:1, Raä 3, Årstads socken, Falkenbergs kommun, Halland, Kungsbacka* (UV Väst Rapport 1998:8).
- Streiffert, J & Rosén, C (2004). *Förhistoriska och medeltida*

lämningar i Lannekulla, Arkeologisk undersökning i samband med projektering av ny järnvägssträckning, Halland, Landa socken, Lannekulla 20.1, RAÄ 35:1 och 35:3, Mölndal (UV Väst rapport 2004:31).

Viking, U & Fors, T (1995). *Ösarp, vikingatida och tidig-medeltida agrarbebyggelse i södra Halland, RAÄ 197 Ösarp 1:21, 2:15, Laholms lfs, Halland, Halmstad (Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1993).*

Wattman, N (1996). *Kärrgård boplats och centralplats från trattbägarkultur till medeltid, Halmstad (Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1996:4).*

Öbrink, M (2009). *Källungeröd – En gård från medeltid med lämningar från bronsålder och järnålder, Arkeologisk slutundersökning Norum 36, 353, 305 och 306, Källungeröd 1:2, Norums socken, Stenungsunds kommun, Uddevalla (Bohusläns museum Rapport 2009:24).*

Bilaga

I bilagan anges de huslämningar som studerats. Samtliga ^{14}C -dateringar anges i ett sigma. De angivna måtten är ungefärliga och är avrundade till närmaste heltal. Husen presenteras i figurerna 1 och 2 som liggande staplar med de rumsavgränsningar som författaren tyckt sig urskilja.

*Bohuslänska hus från ca 1000–1200 AD**Norum 305*

(Öbrink 2009)

Hus: 1

Husgrund: Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Oval.

Datering: 1020-1280 e. Kr.

Storlek: Ca $5,9 \times 15$ meter.

Rum: 3-4, mellan två större rum, 32 m^2 och 28 m^2 , fanns ett mellanliggande på 18 m^2 . Eventuellt har också ett mindre rum på 5 m^2 funnits vid husets nordvästra gavel, strax invid det 32 m^2 stora utrymmet.

Bro 134

(Pettersson 1958)

Husgrund: Hus på syllstenar.

Form: Rektangulär.

Datering: 1200-1300-tal.

Storlek: Ca 7×13 meter. Byggnadens storlek är något oklar.

Rum: 2 stycken. Det västliga mättes till 70 m^2 och det östliga till 42 m^2 .

Husgrund: Hus på syllstenar. Byggnaden låg inom det ovanstående huset och räknas höra från en äldre byggnadsfas.

Form: Rektangulär.

Datering: 1200-1300-tal.

Storlek: Ca $3,5 \times 6$ meter.Rum: 1, 21 m^2 .*Forshälla 310*

(Lindman 1998)

Hus: 15

Husgrund: Tvåskeppigt hus med jordgrävda stolpar.

Form: Oval.

Datering: 980-1160 AD.

Storlek: Ca 9×33 meter (297 m^2).

Rum: Ingen synlig rumsindelning och det är oklart om huset varit ett boningshus eller en ekonomibyggad. Två stora närställda mittstolpar i husets sydvästra del kan dock indikera två rum med en gränslinje vid det nordöstligaste stolphålet. Det sydvästligaste rummet har i så fall varit 88 m^2 och det nordöstliga $93,5 \text{ m}^2$.

Hogdal 422

(Lindman 2004, s. 216, figur c)

Husgrund: Fragmentarisk. Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Oval.

Datering: Yngre järnålder tidig medeltid.

Storlek: Ca $5,5 \times 21$ meter ($115,5 \text{ m}^2$).

Rum: Ingen synlig rumsindelning. Tyvärr är det också oklart om huset varit boningshus eller ej. Spridda stolphål i husets mittdel kan dock indikera att huset varit tvåskeppigt.

För att få en bättre överblick och med hänsyn till att så få daterade hus finns i länet tar jag också här tagit med Skee 1628.

Skee 1628

(Streiffert 2008)

Husgrund: Fragmentarisk. Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulär.

Datering: Yngre järnålder/tidig medeltid.

Storlek: Ca 3×8 meter.Rum: 1, 24 m^2 .

Husgrund: Fragmentarisk. Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulär.

Datering: Yngre järnålder/tidig medeltid.

Storlek: Ca $2,5 \times 6$ meter.Rum: 1, 15 m^2 .

Halländska hus från ca 1000–1200 AD

Laholm 197 (Ösarp)

(Viking & Fors 1995)

Hus: 13

Husgrund: Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulärt, liknande trelleborgshus.

Datering: 1030-1170 e. Kr.

Storlek: Ca 5,5 × 16 meter.

Rum: 2, det största mätte 40 m² och det minsta 16 m².

Hus: 18

Husgrund: Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulärt.

Datering: 1010-1150 e. Kr.

Storlek: Ca 6 × 18 meter.

Rum: 3, ett mellanliggande rum var 30 m², två flankerande rum var på 32 m² och 36 m².

Laholm 164 (Kärragård)

(Wattman 1996)

Hus: 4

Husgrund: Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulärt, liknande trelleborgshus.

Datering: 1050-1250 e. Kr.

Storlek: Ca 21,5 meter lång och 8,5 meter bred.

Rum: 3, ett stort rum på 60 m² fanns i husets mittdel.

Vid dess sidor flankerade två rum på 17 respektive 26 m².

Skrea 193 (Sotarp)

(Håkansson 2004)

Hus: 8

Husgrund: Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulärt.

Datering: 890-1160 e. Kr.

Storlek: Ca 5-6 × 31 meter.

Rum: 4, det största mätte 78 m². Invid fanns två rum på vardera 32 m² och ett på 26 m².

Vallda 311

(Rosén 2008)

Hus

Husgrund: Hus på syllstenar.

Form: Rektangulär.

Datering: 1200-tal.

Storlek: Ca 5,5 × 11 meter.

Rum: 3, ett större på 27 m² och två på 11 och 22 m².

Landa 35:3

(Streiffert & Rosén 2004)

Hus: I

Husgrund: Hus på syllstenar.

Form: Kvadratisk.

Datering: 1070-1270 AD.

Storlek: Ca 6 × 6,4 meter.

Rum: 1, 38 m².

Stafsinge 116

(Nicklasson 2001)

Hus: 5:1

Husgrund: Hus med jordgrävda stolpar.

Form: Rektangulärt.

Datering: 1000-1200 e. Kr.

Storlek: Ca 5,5-6 × 41 meter.

Rum: 7, två större rum, 40 m² och 29 m². Vid sidorna låg ytterligare rum på 20 respektive 23 m² samt 20 och 16 m².